

Tér, kultúra, kommunikáció – kultúrakutatás a „kulturális fordulat” után

A tanulmány a pécsi egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének három olyan kutatását mutatja be, amelyek mindegyike új térrendszerek kialakulásával, új térhasználati szokások létrejöttével, a társadalmi-térbeli viszonyok újrakonfigurálódásával foglalkozik. A kutatások azt mutatják be, hogy a társadalom nagy orientációs kategóriáinak és a társadalomelmélet nagy rendezőelveinek, metaelbeszéléseinek eltűnése után a tér a mindennapi élet identitásképzési, csoportképződési és társadalmasodási folyamatainak egyik fontos kristályosodási pontja, s mint ilyen nélkülözhetetlen a társadalom és a kultúra leírása során. A három esettanulmány a különböző szociokulturális rendszerek, életvilágok mindennapi gyakorlataiban, folyamataiban kifejeződő speciális tér-idő-tapasztalatokkal foglalkozik, s feltárja, hogy miképpen kerülnek ezek a tapasztalatok rögzítésre különböző reflexiós szinteket képviselő, önálló tér-idő koncepciókban.

A „terek újrastrukturálódása” avagy másképpen a „*spatial turn*” napjaink társadalom- és kultúratudományos kézikönyveinek éppolyan kulcsfejezetévé vált,¹ mint jó évtizede volt a „környezet”, vagy még korábban az „emlékezet”, ennél is régebben a „társadalmi mozgalmak”.² Az utóbbi évtizedek társadalmi-kulturális transzformációs folyamatai – mint a második modernség vagy a globalizáció – jelentősen megváltoztatták a társadalmi struktúra felépítését és reprodukcióját. Így például átalakították az alapul szolgáló gazdaság egész működésmódját, jelentős elmozdulásokat okozva a fogyasztás szerepében és trendjeiben is. Újrafogalmazták továbbá – s főként erre kíván utalni a tanulmány címében megjelenő *cultural turn* kifejezés is – a kulturális dimenzió szerepét a társadalmi konstitúciós folyamatokban: a kultúra, a kulturális dimenzió mind markánsabban a körülöttünk lévő világ társadalmi-politikai differenciálódásának mozgatójává (és megjelenítőjévé) vált.

Csak emlékeztetőül és kicsit katalógusszerűen e transzformációs folyamat témánkat érintő összetevőiről: elsődrendű a *gazdasági okok* – a termelési folyamatok – növekvő térbeli függetlenedése; olyan flexibilis termelési formák megjelenése, amelyek mind kisebb egységekbe szerveződnek az egész földgolyón, miközben közöttük – a működésüket lehetővé tevő – kooperációk egész hálózatai alakulnak ki.³ Mindennek háttérben ott van az e fejlődés lehetőségfeltételeit megteremtő kommunikációs és információs technológiák robbanásszerű elterjedése, a Manuel Castells (2005: 125–206) által „információs termelési módnak” nevezett ökonómia. Ez a gazdasági rendszer jelentősen csökkenti a helyek és régiók lokális jelentőségét, hiszen a materiális termékek mellett főként különböző fajta adatok, szövegek, információk felgyűjtésével, feldolgozásával, tárolásával foglalkozik.

Az új kommunikációs technológiák széles körű elterjedésének és hatásának köszönhetően megnő a *kultúra szerepe* az ipari termelésben. A kultúra újrafogalmazott szerepét az ipari termelés egész folyamatában jól mutatja az a tény, hogy az áruk és a termékek értékének meghatározása során a csere- és használati értékek viszonyán túl egyre fontosabb tényező a tárgy jelértéke (mivolta), valamint a hozzá kapcsolódó imázs. E folyamat egyik következményeként elszaporodnak azok a termékek, amelyek előállításuk során maximálisan felhasználják a designban rejlő lehetőségeket; a másik – számunkra fontosabb – tényező pedig a vizualitás szerepének megnövekedése, a jelek új, sajátos ökonómiája. Ennek során a szimbolikus konfigurációk kiszakadnak eredeti kontextusukból, a társadalmilag-történetileg definiált helyek és identitások feloldódnak, hogy a folyamat végén aztán a vizuális, szimbolikus fogyasztáson keresztül fogalmazódjanak újra, immár teljesen megváltozott társadalmi-térbeli kontextusokban (Lash–Urry 1994).

Sokáig lehetne sorolni még a transzformáció területeit, itt csak a legszembetűnőbb aspektusra utalnék: arra, ahogyan e folyamatok a közvetlen környezetüket jelentő földrajzi téren – a városok közterein és épületein, a rurális táj változó (hol elpusztuló, hol újjáéledő és virágzó) arculatán visszavonhatatlanul rajta hagyták nyomukat (Noller 2000).

Hétköznapi tér

A társadalom és a kultúra alapszöveiben végbement (és többek között a földrajzi tér átalakulásából kiolvasható) változásokat a különféle társadalom- és kultúratudományok megpróbálták – természetesen a saját habitusuknak és hagyományaiknak megfelelően – bemutatni és értelmezni, s eközben a tradicionális koncepciókat és konceptualizációkat is újrafogalmazták (nagyjából ezt a folyamatot nevezzük „kulturális fordulatnak”).⁴ Így például azok a társadalom- és kultúratudományi megközelítésmódok, amelyek sokáig valóságos „térvakással”, a társadalmi strukturálódási folyamatok térbeli komponenseinek szinte teljes ignorálásával voltak jellemezhetők, hirtelen felfedezték a maguk számára a tér jelentőségét: fogékonyvá váltak a különböző szociokulturális rendszerek, életvilágok mindennapi gyakorlataiban, folyamataiban kifejeződő speciális tér-idő *tapasztalatok* iránt, s kutatásaikban feltárták, hogy miképpen rögzülnek ezek a tapasztalatok különböző reflexiós szinteket képviselő, önálló tér-idő *koncepciókban*. E cselekvésorientált vizsgálatok középpontjába a mindennapos geográfia-készítés gyakorlatai állnak; az a kérdés, hogy mi a térbeliség szerepe a kulturális gyakorlatok konstitúciójában (Urry 1990).

Ez a hétköznapi tér zajló geográfia-konstrukció napjainkban meglehetősen sajátos helyzetben, átalakuló feltételrendszerek között megy végbe; a mindennapi élet feltételrendszerének növekvő globalizálódása közepette. A globalizáció – ez az eredetileg földrajzi fogalom – a mindennapi geográfia-készítés, a mindennapi geográfiai/térbeli gyakorlatainak szintjén is egy teljesen új feltételrendszert hoz létre, hiszen lehetőséget teremt arra, hogy földrajzilag távolból, de a *most* időszekvenciájában cselekedjünk. Ezzel a kultúra-tér viszonya is újradefiniálódik, mivel a kulturális valóságok mind erőteljesebben a gyökértelenedés és (újra)gyökeresedés bonyolult viszonyrendszerében helyezhetők el. Mindezek a folyamatok a társadalom-földrajzos Benno Werlen (2003a) kiindulópontját felhasználva az alábbi táblázatban foglalhatók össze:

I. táblázat. Térszerkezet és praxistípusok

Különböző praxis-területek	Tipikus praxisok	A geográfiakészítés (regionalizáció) fő típusai	Lehetséges kutatási területek
<p><i>A termelés- fogyasztás szférája</i></p> <p>– A csere mint az ökonomiai szféra kulcsfogalma</p>	<p>– a materiális javak allokatív birtokbavétele</p>	a termelés mindennapi geográfiai	<p>– Hogyan váltak mind komplexebbé a termelés áruflowamatai?</p> <p>– Pl. milyen vállalkozói kultúrák léteznek?</p>
		a fogyasztás mindennapi geográfiai	<p>– Hogyan ágyazódik be egy adott helyen az áruk fogyasztása inter-regionális, globális összefüggésekbe?</p> <p>– Pl. miképp differenciálják a különféle életstílusok az áruk áramlását?</p>
<p><i>A normatív-politikai szféra</i></p> <p>– A legitimáció mint a társadalmi-politikai szféra kulcsfogalma</p>	<p>– a szubjektumok autoriter ellenőrzése a távolságon/distancián keresztül</p>	a normatív birtokbavétel/szabályozás mindennapi geográfiai	<p>– Hogyan változik a nyilvános tér és a privát szféra közötti viszony?</p> <p>– Pl. hogyan szabályozzák a mindennapi életterületekhez való hozzáférést nemi, kor-, szerep- és státus-specifikus ismérvek?</p>
		az ellenőrzés mindennapi geográfiai	<p>– Milyen szabályozást gyakorol a hatalom az individuuum felett (tulajdonképpen a politika kulturalizálása)?</p> <p>– Pl. különböző társadalmi kirekesztő- és befogadómechanizmusok (vallási, regionális, nacionalista diskurzusok elemzése)</p>
<p><i>Az információs-szimbolikus szféra</i></p> <p>– A szimbolizáció, az interpretáció és a megértés mint kulcsfogalmak</p>	<p>– a tárgyak és helyek szimbolikus elsajátítása (birtokbavétele) – közvetlen vagy mediatizált információkon keresztül</p>	az információterjedés mindennapi geográfiai	<p>– Hogyan történik a lehetséges információk és tudáskészletek elsajátítása a médián keresztül?</p>
		a szimbolikus elsajátítás/feldolgozás mindennapi geográfiai	<p>– Hogyan zajlik a szubjektív jelentéstulajdonítás a különböző térbeli életvilágokban?</p> <p>– Pl. milyen jelentőségre tesznek szert a mediatizált információk a saját tradíció értelmezésében?</p>

Az első oszlop az egyes gyakorlatfajtákat, praxisformákat különbözteti meg, annak megfelelően, milyen területre irányulnak. Így különbséget tehetünk három fő praxisforma – a *csere* alapvető gyakorlatával jellemzett *termelési-fogyasztási*, a *legitimáció* gyakorlata által uralt *társadalmi-politikai*, valamint a *szimbolizáció*, interpretáció, megértés folyamatait tartalmazó *szimbolikus-információs szféra* – között. A második oszlop azokat a hatalmi tényezőket/komponenseket, strukturális feltételeket emeli be az elemzésbe, amelyek révén a különféle kulturális gyakorlatok *strukturáltakként* válnak megragadhatókká.⁵

Ha egy lépéssel továbbmegyünk, s az addig izoláltan tárgyalt valóságterületeket a maguk összefüggésrendszerében, integráltan ábrázoljuk, akkor a mindennapi gyakorlatok egész rendszerét vázolhatjuk fel, s így rekonstruálhatjuk a különböző politikai, gazdasági konstellációk „logikáját”, s feltárhatjuk a kulturális dimenzió konstitúcióját/reprodukciónak.

Kutatások

A következőkben a pécsi egyetem kommunikáció- és médiatudományi tanszékének három olyan kutatását szeretném bemutatni, amelyek mindegyike – persze különböző aspektusokból, de ugyanezzel a problématerülettel, azaz – új térszervezők kialakulásával, új térhasználati szokások létrejöttével, a társadalmi-térbeli viszonyok újrafelrakódásával, azaz „geografálással” foglalkozik. E kutatások természetesen eltérő készületi állapotban vannak – az egyik (a Balaton-felvidéken, a Káli-medencében) már évekkel korábban véget ért, régen megjelent a tanulmányokat tartalmazó kötet (Fejős–Szijártó, szerk. 2002), a másik (Belső-Somogyban) is lezárult, az eredmények egy részét bemutató kiállítások be is zártak, egy dokumentumfilm, egy katalógus és egy multimédiás CD-ROM elkészült (Szijártó 2002; 2004a). A harmadik kutatás – amelynek színhelye a város, Pécs – a múlt félév során éppen hogy elkezdődött, itt inkább az előzetes tájékoztató-, feltárásmunkálatokat végeztük el (Szijártó 2004b).

A témák látszólag teljesen különbözőek: az első esetben egy sajátos turizmusforma leírása és értelmezése, hatásainak bemutatása volt a fő cél, míg Belső-Somogyban egy jól körülhatárolható földrajzi térben található eltérő lokalitások – egy nyaralófaluvá lett település, egy marginalizálódott puszta, a különböző élettevékenységek színtereként szolgáló erdő – közötti kapcsolatok alakulását próbáltuk végigkövetni a közelmúlt történelmében. A harmadik projekt a városi kultúra két jelentős eseményét vizsgálja Pécsen; témája a hetvenes években megrendezett országos filmszemle, illetve a napjainkban is működő POSZT szerepe, a városi miliőre gyakorolt hatása. Ugyanakkor közös fonalként valamennyi kutatáson végighúzódik a tértermelés problematikája, a térátalakítás társadalmi – kognitív és szimbolikus – gyakorlata, új térhierarchiák kialakítása; azaz a vizsgálatok célpontjaként mindhárom esetben jelen volt/van a tér mint keret és mint téma.

Vegyünk egy lepusztult tájat – talán így lehetne kezdeni ezeket a történeteket –, amely vereséget szenvedett az idővel (illetve annak különböző megjelenési formáival: az egymás nyomába érő gazdasági modernizációkkal, a politikai rendszerváltással) folytatott küzdelemben – már ha egyáltalán tett erőfeszítést e harc felvételére. Különböző mértékben, de perifériára került, leszakadt területekről van szó, a fejlődés fő „csapásirá-

2. táblázat. Kutatások a Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéken

	Balaton-felvidék	Belső-Somogy	Pécs
Új térstruktúrák (a geográfiakészítés főbb típusai)	skanzenszerű települések, az épületek „visszarégiesítése”, túraútvonalak, kilátóhelyek létesítése	élőhelyek védelme, természeti bemutatóhelyek, megfigyelőhelyek kialakítása	a városközpont újradefiniálása, kiterjesztése és dinamizálása, a közterek intenzív újrafogalmazása
Példák	Hegyestű (bánya – geológiai bemutatóhely), Salföldi-major	kastélyépület petesmalmi vidrapark	fesztiválközpont, ideiglenes színpadok
Ökonómiai alapok	falusi turizmus, panziók, vendéglátás, borturizmus stb.	archaikus gazdálkodás-mód, természetközeli ökoturizmus	kultúra mint fő termelési faktor, absztrakt ökonomia
Ideológiai alapok	„ellenvilágképzés”, közösségi jellegű térhasználat, régi/új ünnepek létrehozása	„bioszféra-rezervátum” – az élőhelyek védelme	két értelmezés: egy „mediterrán ideológia” (közterek, piazza), ill. a „kultúra fővárosa”
Imaginatív alapok	főképpen a reformkor, mindenképpen a „szocialista modernizáció” előtti képek	történelem előtti képek, premodern társadalmi körülmények, – betyárvilág, kalandozó ősmagyarok	a hatvanas–hetvenes évek kulturális pezsgése, egyfajta „szocialista nosztalgia” képei
Szereplők	értelmiségi csoportok: filmesek, képzőművészek, zenészek	agrárértelmiségiek, természet- és környezetvédők	városvezetők, marketingesek, a kulturális intézményrendszer vezetői, kulturális brókerek
Speciális téggyakorlatok	térfolklorizáció („autenticitás” mint kulcsfogalom)	térnaturalizáció („biológiai diverzitás” mint kulcsfogalom)	térelményyszerűsítés („esemény”, mint kulcsfogalom)

nyából” kimaradt terekről, melyekről a lakosság elvándorolt, ahonnan a munkalehetőségek hiányoznak. A történetek – és a migrációk – kiindulópontjaként kivétel nélkül a fejlődésparadigma legfőbb kifejezője, a szocialista iparosítás szolgált: a bányászat, a mezőgazdaság kollektivizálása, illetve látványos nehézipari fejlesztések.

Turizmus és tradíció – a Káli-medence

Az első projekt fő témája és kiindulópontja egy sajátos társadalmi-kulturális gyakorlatnak – a *turizmusnak* – a földrajzi térre gyakorolt hatása, mégpedig a Balaton-felvidéken, a Káli-medencén belül. Ugyanakkor az itt tevékenykedő turisták nem az élmény- és aquaparkokból ismert tömegturisták, hanem néhány tucat értelmiségi (zömében képzőművészek, fotósok), akik a hetvenes évek végén hétvégi házat vásároltak a Káli-medence néhány településén.

Ez a csoport a szabadidős tevékenységét és a rendelkezésre álló földrajzi teret hangsúlyosan használta fel identitása létrehozása során; házaikat „visszarégiesítették” (Bódi 2002), hagyományokat találtak és újítottak fel (Gyuricza 2002), s intenzív és sikeres érdekképviseletet folytattak a terület nemzeti parkká alakítása mellett. A tér iránti élénk érdeklődést jól mutatja, hogy mind a mai napig intenzív – sokszor a tömegkommunikációban is megjelenő – viták forrásai a terület térszerkezetének esetleges átalakítására vonatkozó központi vagy regionális szándékok: új utak létesítésének tervei, egy komp-járat esetleges beindításának fantazmagóriája, de a falvak határában található földek tulajdonjoga is. E független és többnyire rendszerkritikus értelmiségiekből, művészekből álló – és az 1980-as évek közepétől egyre jobban jövedelmező munkákkal, megrendelésekkel rendelkező – csoport számára viszonylag vállalható terheket jelentett e sajátos térátalakító tevékenység (házak felújítása, részvétel a helyi közéletben, a nyilvánosság formálása stb.) ökonómiai alapjainak előteremtése.

Nemcsak az egyes falvak – és ezáltal az egész régió – „képe” alakult át az elmúlt pár évtizedben, s vált a turizmusiparban is jól hasznosítható imázsfaktorrá, hanem új térhierarchiák is létrejöttek: új, a falu és a hely geográfiájában fontos szerepet betöltő helyek létesültek (így egy természetvédelmi major/központ a falu korábban nem használt terein). A régi helyek pedig átalakultak: az egykori – sok ember számára meglehetősen nehéz megélhetést biztosító – munkahelyből, a kőbányából szép panorámát nyújtó kilátóhely lett. Megváltozott a falvak egymáshoz való viszonya is, a korábban szegénysége, illetve lakóinak a környék településeitől eltérő társadalmi státusa miatt perifériális helyzetben lévő falu sok szempontból központi szerepet tölt be, dominálja (a reprezentáció szféráját figyelembe véve mindenképpen) a nagyobb lélekszámú, gazdagabb intézményrendszerrel rendelkező településeket. A közlekedés céljait szolgáló útvonalak is átalakultak – újonnan feltárt túraútvonalak egész sora mutatja be a terület élővilágának, természeti és kulturális örökségének megjeleníteni kívánt egységeit, s teremt ezzel új hálózatokat a térben. A térátalakítás egyik érdekes szeletét jelentik az itt forgatott játék- és dokumentumfilmek, melyek számára a Balaton-felvidék egyszerre volt olcsó forgatási helyszín, inspirációforrás és valamiféle díszlet – s ezáltal a tér reprezentációinak egész katalógusát hozták létre.

A különböző médiák az elmúlt tíz-tizenöt év alatt létrehoztak egy sajátos *lokális esztétikát*, amelynek egyik legfőbb hordozója, megjelenítője a tevékenységek kereteként szolgáló – esztétikailag már korábban preformált – itteni táj, a másik pedig a falvak művészek által belakott életvilágai, a galériák, a fotótáborok, kiállítások sokasága.⁶ Minderre persze ráépült egy *lokális ökonómia* is – vendéglátóhelyekkel, panziókkal, (főként lovas)-programokkal, pincészetekkel és túraútvonalakkal, amely tevékenységek még inkább abba az irányba hatnak, hogy a tér megőrizze ezt a sajátos, lokális esztétikai színezetet.

Ezt a speciális térátalakítási gyakorlatot legtalálósabban talán „térfolklorizációnak” lehet nevezni, amely egy megkonstruált, jól körülírható összetevőkből álló „autenticitás”-fogalom mellett törekszik a tér esztétikai egységesítésére, sajátos képi, vizuális megjelenítési formájának megőrzésére.

A lokalitások hálózata – Belső-Somogy

A második kutatás helyszínéként és témájaként szolgáló földrajzi térben – ez a Belső-Somogy északi részén található néhány falut és közvetlen környékét, a Boronka völgyét foglalja magában – egy kezdetben kizárólag természetvédelmi célokat megfogalmazó egyesület tevékenysége nyomán alakultak ki új térszerkezetek, -hierarchiák. Ez a csoport is a nyolcvanas évek elején kezdte működését, s – nagyjából hasonló utat bejárva – ugyancsak a rendszerváltás környékén intézményesült, központját pedig az 1990-es évek közepén tette át a megyeszékhelyről a belső-somogyi község kastélyába, a kutatás egyik helyszínére.

E természetvédelmi egyesület tevékenysége nem annyira egy korábbi történelmi korszak – némileg átesztétizált – felidézését, stilizált újraélesztését célozta meg, hanem elsősorban a természeti környezet – főként az élőhelyek – védelmét. Már a tér kiválasztásának hátterében is egy biológiai/ökológiai koncepció állt: az erdei és a vízi élővilág találkozási pontjára jellemző ökológiai sokféleség, a „biológiai diverzitás”. Az itt folyó rekonstrukciós munka keretében sokkal inkább a természeti tér szolgál, mintsem a falvak, az egyes lakóterületek. Az egyesület programjai újraformálják a földrajzi tér alapszerkezetét: lepusztult, használaton kívüli halastavakat vásárolnak meg és építenek újjá, hogy az élőlények számára megfelelő körülményeket teremtsenek, a Drávától a Balatonig terjedő zöld folyosót alakítanak ki az egyes ökoszisztémák közötti zavartalan kapcsolatok biztosítására, tájrehabilitációt folytatnak, megpróbálják az adott vidékre jellemző „őshonos” állat- és növényvilágot visszaállítani – mindahányszor élénk figyelmet tanúsítva az „egykori” (feltételezett) egyensúlyi állapot iránt.

A csoport ideológiája két szinten mozog: a jól kidolgozott, részleteiben végiggondolt, szakértők által támogatott természetvédelmi programhoz letisztultan turisztikai-területfejlesztési, hagyományteremtési elképzelések kapcsolódnak, amelyek korántsem állnak össze egységes rendszerré. Meglehetősen heterogén hagyománytöredékek kerülnek egymás mellé: jelen van az ipartörténeti ritkaságok tudatos ápolása (így a régi magyar vaskohászat emlékhelyén a Duna-ferr támogatásával létrehozott múzeum s az ehhez kapcsolódó évenkénti – politikai felhangokat sem nélkülöző – tudományos ősmagyar-történeti tanácskozások). De ugyanúgy jelen van egy markáns – de nem szisztematizált, s így inkább sporadikus – érdeklődés a földrajzi tér modernség előtti társadalmi állapota, az egykori „betyárvilág” iránt, amelyhez tervek is kapcsolódnak a terület későbbi – főként turisztikai célú – felhasználását illetően; ezek az elképzelések jelen fázisukban még a hortobágyi tapasztalatcserében, múzeumi kutatómunkában és némileg kalandos tervezetek készítésében merülnek ki.

A térátalakítások gazdasági alapjait főként nemzetközi és hazai környezetvédelmi pályázatok biztosítják – ugyanakkor a költségvetésben egyre nagyobb hányaddal jelen van a szervezet által irányított, archaikus, ökológiai szempontokat figyelembe vevő gazdálkodás: az intenzív halászat és „ősmagyar” állatok tenyésztése, adásvétele vagy – főként külföldi érdeklődők számára – „nomád” lovas túrák szervezése a Balatontól a Dráváig. Mindez azonban nem képes hosszú távon biztosítani a kiegyensúlyozott költségvetést, éppen ezért kényszerülnek olyan területekre is, amelyek további haszonnal kecsegtetnek; így került be a tervek közé a – különböző megyei szintű pályázati források ígéretét hordozó – turizmus.

Ezt a fajta térátalakítási gyakorlatot leginkább valamifajta *térnaturalizáció*nak lehetne nevezni: a tér egyfajta szemléletmódjának, amelyben fontos szerepet kap az ökológia, a természetvédelem. A tér úgy jelenik meg, mint „biológiai élőhelyek egymásmellettsége”, a törekvések pedig arra irányulnak, hogy lehetőség szerint megóvják az emberi beavatkozástól, vagy legalábbis korlátok közé szorítsák azt. A térrel folytatott többi gyakorlat is e szempontrendszernek rendelődik alá – így a gazdaság szférájában elsősorban egy természetközeli, nem intenzív gazdálkodásmódot preferálnak, a turizmus kapcsán pedig a felvilágosító, ismeretterjesztő szempontokat hangsúlyozó ökoturizmus (madármegfigyelés, többhetes lovas túrák stb.) szempontjai dominálnak.

A városi kultúra színterei – Pécs

A harmadik – inkább csak a kezdeteknél járó – kutatás helyszíne az előzőektől eltérően egy városi milió, s az itt vizsgált jelenségek és folyamatok a városi kultúra jelenségkörébe tartoznak. Az 1970-es években Pécsen zajló országos filmszemle és a pár éve Pécsen megrendezésre kerülő országos színházi találkozók – noha gyökeresen eltérő társadalmi-politikai rendszerekben jöttek létre – összehasonlítható vizsgálata több szempontból is hasznos és érdekes tanulságokat kínál: mindkettő valamifajta politikai döntés eredményeképpen kötött ki a városban, s tett/teszt kísérletet a városi kultúra néhány területének dinamizálására, valamifajta városi identitás létrehozására, illetve a városhoz tartozó imázskészlet átformálására.

Közösek ezek az események abban is, hogy a „globális” és a „lokális” találkozásának színtereiként szolgálnak – azaz nem a mindennapi életvilággal, az adott városi kultúrával szoros kapcsolatban álló, mintegy abból kinövő rendezvényekről van szó, hanem némileg paternalista módon, valamifajta lobbitevékenység nyomán „honosított” fesztiválokról, amelyek ugyanakkor egy lokális társadalmi-gazdasági-politikai élethelyzetbe kerültek bele, ahol a lokális szint különböző szereplői – a „helyi elitek” – igyekeznek saját pozíciójuk láthatóvá tételéhez (s ezen keresztül javításához) ezt a nagyjából tíz napot felhasználni.

A két rendezvény más formában – az imaginációk szintjén is – összekapcsolódik: az új fesztivál létrehozásakor nosztalgikus utalásként folyamatosan jelen van az egykori filmszemlét övező kulturális milió tematizálása: állandó hivatkozások a hatvanas–hetvenes évek pécsi kulturális életének pezsgésére, a képzőművészet, a balett, az irodalom akkori nagy teljesítményeire s mindennek háttérében az ezeket lehetővé tevő egykori felvilágosult kultúrpolitika művészetpártoló döntéseire.

Ezek az események jellegzetesen a nyilvános szférában zajló történésorozatokat foglalnak magukban – a város megszokott, történeti tereit használják fel tevékenységeik keretként éppúgy, mint üzeneteik megfogalmazására, miközben új tereket is bevonnak a kulturális fogyasztás helyszínei közé. Az események mediális reprezentációja is többszintű: ideális alkalmat kínálnak a magas- és a populáris, a bulvár- és a magasművészet határainak elegyítésére. Ráadásul ezek a fesztiválok rendelkeznek a „médiaesemény” klasszikus ismérveivel, gyakorlatilag a város egyetlen esélyét jelentik arra, hogy tartósan magára irányítsa a közvélemény figyelmét.

Hartmut Häussermann német városszociológus a „nagy események politikájának” nevezi az ilyen típusú rendezvények – a különböző fesztiválok, világkiállítások, ünnepek – előtérbe kerülését a városi politikában. Jellemzőjük „a pénzek, az emberek és a médiák kampányszerű mobilizálása egy tisztán körülírt cél érdekében” (Häussermann–Siebel, Hrsg. 1993). E rendezvények bevallott célja, hogy a városról alkotott képet – a „nagy eseményen” keresztül – jól konvertálható szimbolikus tőke formájában olyan imázsfaktorokkal is felruházzák, amelyek a hasonló nagyságrendű városok közötti versenyben hasznos erőforrásokat jelentenek egy földrajzilag és gazdaságilag periferikus térség számára. Valójában egy város azon törekvése fejeződik ki általuk, hogy önmagát – egy sajátos kulturális rendezvénysorozatot felhasználva – megkülönböztesse a hasonló nagyságrendű városoktól, s ezt az előnyét aztán materiális tőkébe is átfordíthassa.

Az itt alkalmazott speciális térgyakorlat úgy tekint a városi nyilvánosság szférájára, mint különböző fajta élmények lehetőségfeltételeit biztosító keretre, s ennek megfelelően a leggyakrabban itt alkalmazott fogalom az „esemény”.

Tér, kultúra, kommunikáció

Végezetül néhány összegző megjegyzésben azt szeretném bemutatni, hogy a tanulmány címében szereplő három fogalom – *tér*, *kultúra*, *kommunikáció* – segítségével miképpen lehet megjeleníteni a kulturális fordulat utáni kultúrakutatás néhány jellegzetes axiómáját, sarokpontját.

Új konceptuális keretek keresése és definiálása

A társadalom nagy orientációs kategóriáinak és a társadalomelmélet nagy rendezőelveinek, metaelbeszéléseinek eltűnése után, „túl osztályon és renden” a *tér* – talán a *test* mellett – a mindennapi élet identitásképzési, csoportképződési és társadalmasodási folyamatainak egyik fontos kristályosodási pontja, s mint ilyen nélkülözhetetlen a társadalom és a kultúra leírása során – ahogyan ezt az olyan fogalmak gyors karrierje is mutatja, mint a „milió”, a „régio”, a „globális/lokális”, a „network”, a „metropolisz”.

Az új kultúrakutatás – mivel mélyreható változást érzékel abban a módban, ahogyan a világot nézzük, s a világról való tudásunk többé-kevésbé megbízható formáit létrehozuk – ontológiailag is újradefiniálja a társadalom szerkezetét. A társadalomtudományokban megszokott, hagyományos *történeti* és *szociális* magyarázóelveken túl megjelenik egy harmadik, kritikai perspektíva, amely kifejezetten térbeli elképzelésekhez kapcsolódik (Soja 1996). Ez a perspektíva kísérletet tesz arra, hogy – többek között olyan filozófusok munkáihoz kapcsolódva, mint Heidegger, Sartre vagy Lefebvre – az emberi létezés térbeli dimenzióját koncepcionális szinten is komolyan vegye. Egy sajátos háromszögviszonyt rajzol fel *történetiség* – *társadalmiság* – *térbeliség* között, amelyben az emberi lét térbeli aspektusának társadalmi termelését éppolyan fontos figyelembe vennünk életvilágunk megértéséhez, mint a különböző történelmi, szociális formáink társadalmi létrehozását. Ez a trigonometrikus elképzelésrendszer ugyanakkor nemcsak

az ontológia szintjén érvényesül, hanem más tudásformációk területén is előkerül – így az episztemológiában, az elméletképzésben, az empirikus elemzésben, valamint a tudás gyakorlati alkalmazásában (Harvey 1995).

Az esszencialista kultúrafelfogás kritikája

A kultúrakutatás kurrens irányzatai a tér-kultúra-kommunikáció összefüggésrendszerét előszeretettel használják fel a korábbi szubsztancialista/esszencialista perspektívák kritizálására, egy *konstruktivista paradigma* melletti érvelésre. Ez a megközelítésmód a tér vonatkozásában több okból is fontos: egyrészt dekonstruálja a társadalomtudományban és a mindennapi gondolkodásban egyaránt központi jelentőségre szert tett territoriális elveket, mintegy kijózanítva a földrajzi evidenciákba vetett hitből. Másrészt ez az új ontológia nem csupán a történelem és a társadalom duális rendszerét egészíti ki egy újabb dimenzióval, hanem szerkezetileg is fontos módosításokat vezet be: a dichotómiák mentén történő gondolkodásmód helyébe egy másfajta, relacionista elképzelérendszer ajánl, amelynek tudományelméleti háttereként például Bruno Latour (1999) interkonnectív, relacionista alapelvekre építő elképzelérendszer szolgál. E tudományfilozófiai nézetrendszer térbeli adaptálását H. Lefebvre vagy éppen Edward Soja végezte el, akik a relacionista elképzelések mentén a különböző helyeket, régiókat viszonyok csomópontjaiként, a territóriumokat pedig interakciók színtereiként ragadják meg. Soja (2003:286) szerint „egy ilyen »real-and-imagined szemléletmód« más, különbözik a geográfia erősen konvencionális eljárásaitól. A *Thirdspace* ebben az olvasatban éppannyira sokféleképpen, mint ellentmondásosan jellemezhető, mint korlátozó és egyúttal megszabadító, mint szenvedélyes és rutinszerű, mint megragadható, hogy aztán újra nem világosan kivehető legyen. Az, ami létrejön, a totális nyitottság tere, az ellentmondás és a harc tere, a sokoldalú reprezentációk tere, amelyet noha elemezhetünk a bináris ellentétpárok kategóriáiban, ám amely esetében fölöttébb érvényes: *il y a toujours l'Autre* – mindig léteznek más formái is a tereknek, a térbeliségnek, heterotópiák és a geográfiák látszólag paradox formái, amelyek ugyanúgy kutathatók. A *Thirdspace* így egy találkozási pont, a hibriditás és a *mestizaje* helye, ahol az emberek a megszokott határvonalakon túl mozoghatnak, a margináliák és a peremek helye, ahol a régi kapcsolatok megszűnnek és újrakötődnek. Talán fel lehet térképezni, de semmit nem lehet kezdeni itt a konvencionális kartográfia eszközeivel, s... jelentését csak akkor bontakoztatja ki, hogyha átéli és élük.”

Ez a megközelítésmód párhuzamba állítható a különbség/identitás olyan konceptualizációival, amelyek azon alapulnak, hogy az identitások kapcsolatok és viszonyok révén jönnek létre, nem pedig kizárásokon, elhatárolásokon keresztül. S így megint csak egy nem esszencialista konceptualizáció közelébe jutunk: a viszonyokon keresztül konstruált helyek és identitások egyrészt megkérdőjelezzik az autentikusság elképzelését, miközben – mindezzel egy időben – lehetőséget kínálnak jövőbeli változásokhoz, azaz számolnak a késő modern társadalom egy alapvető strukturális jegyével, a kontingenciával (Rorty 1989).

Doreen Massey (1999) egyik fontos, összefoglaló jellegű tanulmányában a késő modern társadalmakra jellemző új térértelmezésnek három komponensét különíti el. E szerint a

tér mindig (*kölesön*)viszonyok terméke, hiszen interakciók sokaságán keresztül jön létre. Ehhez kapcsolódóan a tér a *sokféleség területe* is, hiszen nagyon különböző elbeszélések léteznek egymás mellett, amelyek különféle tereket alkotnak meg – vagy némileg axiómaszerűen fogalmazva: tér nélkül a sokféleség elképzelhetetlen volna, s megfordítva: sokféleség nélkül a tér sem létezne. Harmadrészt a tér a *fragmentáltság forrásaként* is jelentős szerepet tölt be – nem jön létre egy összefüggő rendszer a kapcsolatokból, mivel „permanensen hozzuk létre és alakítjuk az életünk kereteit adó tereket, helyeket és identitásokat” (Massey 1999).

Összefüggés tér és politika, tér és hatalom között

A politikai dimenzió újrafelfedezése, a politika újraértelmezése is a tudás/tér/hatalom viszonyrendszeren belül történik meg. Ez a problémakör sok szálon kapcsolódik Foucault és Bourdieu jól ismert és sokszor idézett megközelítésmódjához (Bourdeiu 1989; 1991), ahhoz a feltételezéshez, hogy a társadalom szerveződési (strukturálódási) elveiben általában s jelen esetben a geográfiában benne foglaltatik egy egész hatalmi összefüggérendszer. Azaz a térbeli strukturálódás gyakorlatai mögött – a terek feletti rendelkezés jogában, a hozzáférést szabályozó előírásokban, szimbolikus aktusokban – a hatalom rejtett archeológiája húzódik meg.

Hatalom és tér szoros kapcsolata a modernség alapvető metaelbeszélését működtető sajátos geográfiai imaginációban is tetten érhető (Said 2000; Gregory 1994). Ez az imagináció egy hatalmi dinamika által irányított térrepresentációt valósított meg, amelyre az idő elsődlegessége volt jellemző: a térbeli differenciákat is az idő dimenziója mentén ragadta meg, a térben megfigyelhető különbözőségeket pedig időben megkésett szakaszoknak tekintette. Massey (1999) a globalizációs elbeszélést a gazdasági globalizáció jelenségén belül olyan kikerülhetetlen folyamatként írja le, amelyben az összehasonlításokból adódó térbeli különbségeket időbeli dimenziók mentén jelenítik meg. Mindez megnehezítette a térbeli különbségek valódi kiterjedésének felismerését, a sokféleség, a komplexitás észlelését, alternatív utak lehetőségének elgondolását.

A „másfajta geográfiának” nevezett kritikai mozgalom érdeklődése pontosan az ilyen „erőszakosan kizárt jelentésekre” irányul; kísérletet tesznek arra, hogy ezek a „másfajta modernitások” is elmesélhessék saját történeteiket, megjeleníthessék önálló fejlődési útjaikat vagy inkább: kanyargó ösvényeiket. Ez a szemléletmód növeli a szenzibilitást a térbeli eltérések, a másfajta modernségek működésmódja, létezése iránt – s ezzel megerősíti, hogy a társadalmi fejlődés szakaszai nem megismételhetők, egyediek (Lossau 2003).

Összefoglalás

Miért is fontos mindez – a tudománytörténet kötelező anekdotafüzéreire vagy hivatkozásrengetegén túljutva, a különféle „poszt”-izmusok harsány credóinak hangzavarában? Talán azért, mert ez a fajta kultúrakutatás, tér-kultúra-kommunikáció összefüggérendszerének megragadása szenzibilissé tesz/tehet olyan társadalmi területeken végbe-

menő folyamatok iránt, amelyekről a mindenkori politika lemondott, amelyeket úgy tizenöt-húsz évenként változó ideológiák mentén, de mindig csak meghódítandó területeknek vagy régen leigázott gyarmatoknak, az egyenidő fejlődésirányából kizuhant, sajátos rezervátumoknak tartott, egyre csak fogyó, s mind rosszabb körülmények között élő bennszülött lakossággal. Ez a fajta kultúrakutatás talán újra felfedezheti a helyek sajátos törvényszerűségeit, felismerheti önálló fejlődési logikájukat, alternatív terveiket. Erre már csak azért is szükség volna, mert ezek a helyek nem távoli, ismeretlen vidékek, itt vannak a közelünkben, csak negyven-ötven kilométerre vagy alig pár száz méterre innét, azaz valahogy a mi tereink: ezekbe menekülünk, onnét jövünk, s elidőzve bennük, itt érezzük magunkat kínosan vagy éppen szerencsésnek.

JEGYZETEK

1. A tanulmány korábbi változata előadás formájában elhangzott a *Modernitás metamorfózisai* kultúratudományos PhD-program által szervezett, „*Cultural turn*” – a kultúratudomány esélyei Magyarországon című konferencián, Pécsen, 2004. szeptember 24–25-én.
2. Néhány reprezentatív kötet erről a témáról: Gebhardt et al., Hrsg. 2003; Crang 1998; Mitchell 2000.
3. Az amerikai társadalomföldrajz – amelynek több neves képviselője (S. Zukin, Mike Davis, Edward Soja) Magyarországon sem teljesen ismeretlen – által létrehozott elméletek (így a „posztmodern geográfia” vagy a „városi politikai gazdaságtana”) arra tesznek kísérletet, hogy a kulturális jelenségekként értelmezett városi vagy regionális tértranszformációk és az ökonomiai szféra speciális átalakulása – a tőkeakkumuláció specifikus történeti szakaszának megjelenése – közötti kapcsolatokat feltárják és értelmezzék.
4. Erről lásd Niedermüller 2004.
5. Giddens (1992) – mert a táblázat főként rá támaszkodik – szerint a hatalom a hétköznapi interakciók részét szerves alkotja. Ezt a strukturális hatalmat főként két eszköz közvetíti: az *allokáció* (ez nem más, mint a fizikai-materiális feltételek és javak ellenőrzése; idesorolhatók például azok az uralmi viszonyok, amelyek meghatározzák a nyersanyaghoz, a termelési javakhoz való hozzáférést) és az *autoritás* (azaz az individuumok ellenőrzésének lehetőségei a legkülönbözőbb kulturális konstellációkban).
6. A térátalakítások mögött rejlő ideológiai megfontolásokról lásd Havasréti 2002.

IRODALOM

APPADURAI, ARJUN

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12(3):3–31.

BÓDI JENŐ

2002 Kövek és képzetek. Az építészet szimbolikus funkciói a Káli-medencében. *In* Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt, szerk. 22–40. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek, 4./

BOURDIEU, PIERRE

1989 Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7(1):14–25.

1991 Sozialer Raum und „Klassen“. *Leçon sur leçon. Zwei Vorlesungen.* Frankfurt: Suhrkamp.

CASTELLS, MANUEL

2005 *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. I. A hálózati társadalom kialakulása.* Budapest: Gondolat–Infonia.

CRANG, MIKE

1998 *Cultural geography.* London – New York: Routledge.

FEJŐS ZOLTÁN – SZIJÁRTÓ ZSOLT, SZERK.

2002 Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből. Budapest: Néprajzi Múzeum. /*Tabula-könyvek, 4./*

GEBHARDT, HANS – REUBER, PAUL – WOLKERSDORFER, GÜNTER, HRSG.

2003 *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen.* Heidelberg–Berlin: Spektrum.

GIDDENS, ANTHONY

1992 *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

GREGORY, DEREK

1994 *Geographical Imaginations.* Cambridge: Cambridge University Press.

GYURICZA ESZTER

2002 Egy ünnep és olvasatai. A salgóközi Mária Magdolna-napi búcsú mint az ellenvilág-teremtés eszköze és színtere. *In Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt, szerk. 55–71.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /*Tabula könyvek, 4./*

HARVEY, DAVID

1995 Zeit und Raum im Projekt der Aufklärung. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6(3):345–365.

HÄUSSERMANN, HARTMUT – SIEBEL, WALTER, HRSG.

1993 Festivalisierung der Stadtpolitik. *Leviathan. /Sonderheft, 13./*

HAVASRÉTI JÓZSEF

2002 A Káli-medence művészetszociológiai térképe. *In Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéről. Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt, szerk. 102–122.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /*Tabula könyvek, 4./*

LASH, SCOTT – URRY, JOHN

1994 *Economies of signs and space.* London: Sage.

LATOUR, BRUNO

1999 *Sohasem voltunk modernekek.* Budapest: Osiris.

LOSSAU, JULIA

2003 Geographische Repräsentationen: Skizze einer anderen Geographie. *In* Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen. Hans Gebhardt – Paul Reuber – Günter Wolkersdorfer, Hrsg. 101–113. Heidelberg–Berlin: Spektrum.

MASSEY, DOREEN

1999 Spaces of politics. *In* Human geography today. D. Massey – J. Allen – P. Sarre, eds. 279–294. Polity Press: Cambridge.

MITCHELL, D.

2000 Cultural geography: a critical introduction. Oxford: Blackwell.

NIEDERMÜLLER PÉTER

2004 Ten years after – vagy mi történt a kultúrakutatás dilemmáival? *Antropolis* 1:8–19.

NOLLER, PETER

2000 Globalisierung, Raum und Gesellschaft: Elemente einer modernen Soziologie des Raumes. *Berliner Journal für Soziologie* 1:21–48.

RORTY, RICHARD

1989 Kontingencia, irónia és szolidaritás. Pécs: Jelenkor.

SAID, EDWARD

2000 Orientalizmus. Budapest: Európa.

SOJA, EDWARD

1995 The trialectic of spatiality. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 21(2):139–164.

2003 Thirdspace – Die Erweiterung des geographischen Blick. *In* Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen. Hans Gebhardt – Paul Reuber – Günter Wolkersdorfer, Hrsg. 269–289. Heidelberg–Berlin: Spektrum.

SZIJÁRTÓ ZSOLT

2002 A kastély, a falu és az erdő. A lokalitás képei Belső-Somogyban. *Janus* 11(3).

2003 „Kulturális rendszer” – egy fogalom metamorfózisa. *Tabula* 6(2):216–232.

2004a Tájkép és emlékkép – az emlékezhelyek problematikája. Szabó Marianna Kakpuszta című installációja kapcsán. *Tabula* 7(2):253–267.

2004b Színpad és kulissza: a városi nyilvánosság átstrukturálódása. *Magyar Tudomány* 10:1164–1174.

2005 A „kulturális főváros” projekt – a kultúratudomány perspektívájából. Trendek, tanulságok, tematikák. *In* Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor, szerk. 199–211. Budapest: Kijárat.

URRY, JOHN

1990 Társadalmi viszonyok, tér és idő. *Tér és Társadalom* 4(3–4):125–145.

WERLEN, BENNO

2003a Cultural Turn in den Humanwissenschaften und Geographie. *Berichte zur Deutschen Landeskunde* 1(3):5–52.

2003b Kulturgeographie und kulturtheoretische Wende. *In Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen.* Hans Gebhardt – Paul Reuber – Günter Wolkersdorfer, Hrsg. 251–269. Heidelberg–Berlin: Spektrum.

ZSOLT SZIJÁRTÓ

Space, culture, and communication – cultural studies after the “cultural turn”

The essay focus on three studies made by the Department for Communication and Media Studies at the University of Pécs. All of them were concerned with establishment of new types of space use, space systems and the reconfiguration of social and spatial relations. These studies indicate that after the lost of the guiding principles of social theory and of meta narratives space becomes one of the meeting points in everyday identity and group formation. As such it deserves a central place in social and cultural descriptions. The three studies aim at describing the different cultural experiences of time and space that are part of specific life worlds but also at recovering the process by that these experiences are fixed in different time and space *conceptions*.

2005 8 (2):311–325.
Tabula

325